

BÁNKI ÉVA

A tulajdonnév mint történet – Brazília felfedezése(i)

A luzitán kultúrát felületesen ismerők számára a XX–XXI. századi portugál nyelvű sztárírók, José Saramago, António Lobo-Antunes, José Eduardo Agualusa munkáiból is kitetszhet, hogy a tulajdonnevek milyen meghatározó szerepet játszanak a portugál nyelvű irodalmakban és gondolkodásban.¹ Sokszor nem is vagy nemcsak az egyes tulajdonnevek, hanem a hiányuk: a Nobel-díjas José Saramago *Minden egyes név* (*Todos os nomes*) című, 1997-ben megjelent filozofikus regényében a tulajdonnevek hiánya ismeretelméleti és teológiai jelentőségre tesz szert.²

A tulajdonnevek különleges módon viselkedő főnevek, hiszen nem a dolgok egy csoportjára, hanem konkrét egyedekre utalnak. Bár azon vitatkozhatunk, hogy a tulajdonnevek önkényes vagy motivált jelölők, hogy a többi köznévhöz hasonlóan van-e valódi jelentésük, az tagadhatatlan, hogy minden kultúrában erős hangulati és szimbolikus értéket hordoznak. A névadás hatalmi aktus, ami többnyire ünnepi körülmények között realizálódik. A nagy felfedezések során a hódítóknak van joguk nevet adni egy területnek, ha tetszik, „megkeresztelni” – teljesen függetlenül attól, hogy az őslakosok azt maguk között hogy nevezik. Elég gyakran vádolják a portugál és spanyol felfedezőket fantáziátlansággal, mikor az általuk megtalált öblöket, fokokat és folyókat a naptár szentjeiről nevezték el, annak megfelelően, hogy épp mikor, hol kötöttek ki – pedig ezzel ők a tér kitüntetett pontjait a saját történetük emlékezeteként rögzítették, így az általuk rajzolt térképek akár tömör útleírásokként is olvashatók, és amolyan kronotoposzokként funkcionálnak.

A névadás a felfedezők kiváltsága, ám szentesíteni – legalábbis Portugáliában, ahol II. János (1455–1495) és Mánuel király (1469–1521) idején maga az udvar szervezte (ráadásul minden részletre kiterjedően!) a felfedezéseket – az uralkodó szentesíti. Ő politikai és marketingszempontokat is figyelembe vehetett, így történhetett, hogy a Bartolomeu Dias által 1488 elején elért Viharos fokot (*Cabo das*

¹ Maria Leonor FERRAZ DE OLIVEIRA SILVA SANTOS: „A onomástica, o indivíduo e o grupo” In *Arquipélago. História*, Universidade dos Açores, 2003, VII., 229–242; Maria José M. MADEIRA D’ASCENÇÃO: „A referencialização identificativa da personagem anónima na narrativa ficcional de José Régio” In *Pensardiverso: Revista de Estudos Lusófonos*, Funchal: Universidade da Madeira, CIERL, 2018, VI., 60–69. [2] (Ld. „A nevek kérdése” c. fejezetet Pál Ferenc Saramago-monográfiájában: PÁL Ferenc: *Saramago-olvasatok. Kísérlet José Saramago regényeinek befogadásszempontú elemzésére és az olvasói befogadás lehetőségeinek vizsgálatára*, Equinter, Budapest, 2014, 172–187.)

² Ana Monner Sans: *De aventuras, azares, amores y taumaturgias – la subversión genérica como estrategia narrativa en „Todos los nombres”*. Colóquio: Letras, 1999, N°. 151–152, 441–452.

Tormentas) az ambiciózus II. János (mint azt a nagy krónikástól, João de Barrostól tudjuk³), az indiai út várható sikerére való tekintettel átnevezte Jóreménység-fokra (*Cabo da Boa Esperança*). Ez a fajta névadás – a király egy varázslatos névvel már-már legyőzni látszik a viharokat – a tulajdonnév mágikus funkcióira is rávilágít.

De még a legmerészebb uralkodóknak is ritkán volt alkalmuk Európában fővárosokat elnevezni vagy „átkeresztelni”, hiszen az európai városok többsége organikusan jött létre. Az újkor legjelentősebb európai mesterséges városa, Pétervár először alapítója, Nagy Péter cár, az erőszakos Nyugatra nyitás kezdeményezője nevét viselte. Ez a névadási gyakorlat persze Európán kívül is elterjedt. A gyarmatokon meghonosodó szokásokra jellemző, hogy sokszor létező európai városokról vagy vidékekről nevezték el az Újvilág vidékeit vagy településeit, a tulajdonnévvel is hangsúlyozva, hogy ezek a helyek szimulákrumok, vagyis a szerves módon létrejött európai városok utánpótlásai (pl. Új-Amszterdam, New York). Pombal márki (1699–1782), portugál államminiszter, aki az 1755-ös földrengés után újjáépíttette a romba dőlő Lisszabont, Új-Lisszabonnak akarta elnevezni a portugál birodalom Brazília belsejébe, a szinte lakatlan Planaltóra tervezett új fővárosát. Egy portugál udvar szolgálatában álló olasz kartográfus térképén már 1751-ben feltűnt egy, a brazil fennsík középpontjába tervezett új nagyváros.⁴ Ez az Új-Lisszabon – noha Pombal márki zsenijét dicséri, hogy felismerte a belső területek benépesítésének fontosságát – persze ábránd maradt.

Egy, az Új-Lisszabonhoz hasonló, az új főváros szimulákrumszerűségét sugalló név a tervezett brazil főváros nevéként persze már szóba sem jöhetett a XIX. vagy a XX. században. Pedig a brazil függetlenségi-nemzeti erőket is lelkesítette az új főváros gondolata. Hipólito José da Costa publicista már 1813-ban számos cikkben érvelt egy új, valóban „nemzeti”, az ország „brazilságát” kifejező főváros szükségessége mellett. Még José Bonifácio, „a brazil függetlenség atyja” is az új főváros megalapítása mellett kardoskodott, ő egyébként a Petropolis vagy a Brasília nevet javasolta.⁵ Az I. Pedro brazil császárról (1798–1834) elnevezett változat, a Petropolis amúgy nagyon érdekes. Ha ez megvalósul, a brazil főváros lehetett volna a déli féltéke „Pétervára”.

A gyarmatosításra megaláztatásként tekintő braziloknak⁶ a XX. században már égető szükségük volt egy, az ország brazilságát, nemzeti sajátosságait kifejező új

³ „Partidos dali, houve vista daquele grande e notável cabo, ao qual por causa dos perigos e tormentas em o dobrar lhe puseram o nome de Tormentoso, mas el-rei D. João II lhe chamou cabo da Boa Esperança, por aquilo que prometia para o descobrimento da Índia tão desejada” (João de BARROS: „Décadas da Ásia”, Universidade da Amazonia, alvarovelho.net/images/patrono/barros.pdf (Letöltés: 2024. X. 14.))

⁴ Riccardo FONTANA: *Francesco Tosi Colombina*, Brasília, Charbel, 2004, 56.

⁵ Cláudia GUTEMBERG – Marcelo ARAÚJO – Leocádio GUIMARÃES – Rodrigo LEDO: *Brasília... Em 300 questões*, Brasília, Edições Dédalo, 2002.

⁶ Nyilván más latin-amerikai országok is szenvedtek, szenvednek a gyarmatosítás okozta folyamatot frusztrációtól. A brazilos feszélyezettségre és szégyenérzetre a modern brazil nemzeti öntudatot meghatározó Gilberto Freyre is gyakran utal a híres *Udvarház és szolgaszállás*ban (BÁNKI Éva:

fővárosra, egy korszerű nemzeti szimbólumra. A turisták által oly „brazilosnak” tekintett nagyvárosokat, Salvadort, Rio de Janeirót, São Paulót a brazil hazafiak csak az európai nagyvárosok, Sevilla, Barcelona, Lisszabon gyarmati időkre emlékeztető silány utánzatainak tartották.

A főváros áthelyezése kapcsán a gazdasági megfontolások is szerepet játszottak. A politikusok Pombal márkitól kezdve a mezőgazdaság felvirágzását remélték az új főváros megalapításától. És bár tényleges felépítése hatalmas pénzügyi összeomlással járt (amely hozzájárult a „fáraó”, a várost megépítő Kubitschek elnök 1961-es bukásához), tény, hogy a brazil gazdaság az utóbbi fél évszázadban tapasztalt fellendülése nem valósulhatott volna meg a Planalto benépesítése, a főváros áthelyezésével megvalósuló belső honfoglalás nélkül.

Brazília 1891-es első köztársasági alkotmánya már ki is mondta, hogy a fővárost az ország belső területeire kell áthelyezni, és el is különítette erre a célra egy 14400 négyzetkilométeres területet. Am az építkezések megkezdéséhez még az első világháború után bekövetkező gazdasági fellendülés sem tudta biztosítani a megfelelő pénzügyi hátteret. Ennek ellenére 1922. szeptember 7-én délben – pontosan száz évvel Brazília függetlenségének kikiáltása után – letették az új főváros alapkövét (az ún. Pedra Fundamental), az obeliszkre pedig felvésték, hogy ez „a Brazíliai Egyesült Államok jövőendő fővárosának alapköve”, de még nem említették meg a város nevét. A hely már megvolt, de a nevet illetően még sokáig egyáltalán nem létezett közmegegyezés, a viták nem csillapultak – ami azért rávilágít a tulajdonnevek szinte misztikus fontosságára a portugál nyelvű kultúrákban. A tervezett főváros Luíz Cruls csillagász vezette helymeghatározási bizottsága 1894-ben a Vera Cruz (Igaz Kereszt) nevet javasolta. Még 1954-ben is az Igaz Kereszt név tűnt befutónak, José Pessoa marsall tervezetében legalábbis még ez a név szerepel.⁷

A két, misztikus jelentésekkel terhelt városnév, a Vera Cruz és a Brasília – melynek ideológiai felhangjai, mint majd látni fogjuk, meglehetősen hasonlóak – a XV. század legvégére, a XVI. század kezdeteire vezet minket vissza.

A portugál történettudomány máig nagy kérdése, hogy hány titkos expedíciót vezettek a portugálok az Atlanti-óceán felderítésére. Hogy valóban léteztek titkos portugál felderítőutak,⁸ hogy a portugál udvar a rivális Kasztíliaától és Velencétől tartva titokban akart tartani bizonyos eredményeket, hogy a kereskedelmi kémkedés mindvégig szerepet játszott a világ meghódításában,⁹ a dicsőséges Estado de

„Elevenünkbe vág ez a múltba merülés” – A társadalomleírás esztétikuma: Gilberto Freyre, a szociográfus.” *Orpheus Noster*, 2014/1, 44–51.)

⁷ Brazíliaaváros alapításáról részletesebben BÁNKI Éva: Szakralitás és kommunista eszmeiség a brazil templomépítészeten, *Orpheus Noster*, XV, 2023, 1, 71–83, főként 74–76.

⁸ Rákóczi István is hangsúlyozza, hogy mekkora képtelenségnek tűnik, hogy a portugál udvar Bartolomeu Dias sikeres expedíciója után tíz évig(!) nem indított komolyabb felfedezőutakat – márpedig ezeknek nyoma sincs a hivatalos feljegyzésekben. Ld. RÁKÓCZI István: *Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században*, Budapest, Mundus, 2006, 130.

⁹ II. János király „szuperkémjéről”, a keleti fűszerkereskedelem állomásait felderítő és első keresztényként (áruhában) Mekkát is megjáró *Pero da Covilhã*-ról Roger Crowley is részletesen – ráadásul az

India létrejöttében (melynek fogalmába akkoriban beleértették Nyugat-Afrikát, a Távol-Keletet, sőt az az indonéz szigetvilágot is), nem lehet kérdés.

De vajon beszélhetünk-e a szisztematikus „titkos politikáról”?¹⁰ Bár a karavelákat képzett navigátorok irányították, azért a korabeli tengeri hajózásban még a XVII. században is nagy szerepe volt a vakszerencsének. Mint közismert, a spanyolok, a portugálok, de később az angolok is több szigetet „véletlenül”, a tervezett útvonaltól elsodródva fedeztek fel – ugyanazt a szigetet néha többször is. Ez pedig bizonyossá teszi, hogy a korai felfedezőutakat nem lehetett „menetrendszerűen eltervezni”.

A portugál hajósok Bartolomeu Dias óta egy „volta da India” néven emlegetett manőverrel jutottak el Afrika legdélibb pontjára. Az Orange folyó torkolatáig lehajóztak, majd merészen nyugat felé fordultak, és egy nagy kört írtak le a különösen veszélyesnek tartott Jöreménység-fok körül. A Diast követő portugálok (az Indiába megérkező Vasco da Gama is) már északabbra nekikezdték a manővernek, és még Diasnál is bátrabban vágtak neki a nyílt tengernek, jóval nagyobb kört írva le így Dél-Afrika partjai körül. Egy ilyen, túlságosan merészre sikeredett *voltán*nak, ugrásnak köszönhetően sodródtak el Brazília hivatalos felfedezői, Cabralék 1500-ban Brazíliába.

De vajon véletlenül vagy szándékosan sodródtak oda? Vannak bizonyítékok arra, hogy ilyen szerencsés (vagy balszerencsés) „elsodródás” már korábban is bekövetkezett: a portugálok pontosan tudták, hogy jókora földdarab rejtőzik az Atlanti-óceán túloldalán – tehát azt is, hogy Indiába nyugat felé hajózva eljutni szinte lehetetlen. Rákóczi István aprólékosan számba veszi a krónikák, levelek, híradások erre utaló bizonyítékait.¹¹ A legdöntőbb talán Juan de la Cosa kasztíliai szolgálatban álló baszk navigátor 1500 előtti ismereteket rögzítő térképe, melyen Brazília magasságában már szerepel egy portugálok felfedezte „sziget”.¹²

Ennek alapján mi is vélelmezhetjük, hogy a portugálok már Kolumbusz előtt, véletlenül (talán Afrika partjairól vagy az Azori-szigetektől „eltévedve”) rátaláltak Brazíliára, és ezért ítéltette az 1494-es, az Atlantikumot II. János portugál uralkodó és a Katolikus Királyok közt megosztani akaró – az egyébként meglehetősen spanyolbarát(!) Alejandro Borja, VI. Sándor pápa (1492–1503) jóváhagyásával tető alá hozott – tordesillasi egyezmény Északkelet-Brazíliát Portugáliának.¹³

.....
 őszinte elismerés hangján – ír. (Roger CROWLEY: *Hódítók. Hogyan kovácsolta össze Portugália a történelem első tengeri világhíradalmát?*, ford. Hegedűs Péter, Budapest, Park Kiadó, 2021, főként 52–58.). Pero da Covilhã története amúgy nagyon elgondolkodtató: hány ilyen, meglehet, nem ennyire tehetséges kéme lehetett II. János királynak?

¹⁰ Jaime Cortesão és iskolája még úgy vélte, igen. (Jaime CORTESÃO: *A política de sigilo nos descobrimentos nos tempos do Infante D. Henrique e de D. João*, Lisboa, Coleção Henricina, 1960.)

¹¹ RÁKÓCZI István: i. m., főként 129–133.

¹² Joaquim ALVES GASPÁR: *The Planisphere of Juan de la Cosa (1500), Terrae Incognitae*, Vol. 49, 2017, 1, 68–88.

¹³ Manuel FERNANDES COSTA: *O Descobrimento da America e o Tratado de Tordesilhas*, Lisboa, Biblioteca Breve, 1980.

A tárgyalásokra a spanyoloknál jobban felkészült portugál küldöttség (mely szakértőként maga mellett tudhatta a korszak legnagyobb portugál geográfusát, az *O Esmeraldo de Situ orbis* szerzőjét, Duarte Pachecót is) mindvégig amellel kardoskodott, hogy az Atlanti-óceánt spanyol és portugál érdekszférákra felosztó határvonalat a pápa által javasoltnál száz mérfölddel nyugatabbra húzzák meg. Így a demarkációs vonal végül a Zöldfoki-szigetektől 370 tengeri mérföldre nyugatra, nagyjából a nyugati hosszúság 46. fokánál húzódott. Ez a portugál küldöttség által nagy nehezen kialakított száz mérföld lett Brazília későbbi portugál kolonizációjának jogalapja (bár később még számos határvitájuk volt a spanyolokkal).

Am kérdés, hogy miért is ragaszkodott Portugália foggal-körömmel ehhez a „földdarabhoz”, melynek valódi kiterjedéséről, ahogy persze későbbi jelentőségéről sem, a XV–XVI. század fordulóján nyilván még fogalma sem lehetett. A véletlenül odasodródó hajósok vagy az 1500-as Cabral-expedíció nyilván nem számolhattak be káprázatosan gazdag kikötőkről, bámulatosan hatalmas városokról, ezért vélhetjük úgy, hogy Brazíliának kezdetben mindössze az Indiába vezető hajóút biztosításának szerepét szánták, és csak amolyan feltételes megállóként gondoltak rá. Brazíliát „hivatalosan” az 1500-as, tizenhárom hajóval Indiába induló, nyugat felé „elsodródó” Cabral-expedíció fedezte fel. Az expedícióval utazó titkár, Pêro Vaz de Caminha érzékletesen írja le levelében,¹⁴ milyennek is látták a portugálok Brazíliát – mely természetesen nem vetekedhetett a jövőendő birodalom gyöngyszemének, Indiának lenyűgöző kereskedelmi lehetőségeivel. A partra szálló portugálokban nyilván fel sem merült, hogy ez a mesészép, ám teljességgel értéktelennek tűnő földdarab egyszer majd minden tekintetben „túlnövi” Portugáliát (hogy később majd a birodalmi főváros Brazília szívébe való költöztetését is fontolgatják, sőt, hogy egyszer majd ideköltözik a királyi család is.).

Pêro Vaz de Caminha a kereszténységhez ösztönösen vonzódó, békés, ártatlan bennszülöttekkel és színpompás madarakkal teli paradicsomként, egyfajta boldogság- és reményszigetként láttatta ezt a földet. Brazília egyik első, hivatalos neve, az Igaz Kereszt (Vera Cruz) Földje is a spirituális reménységre utal. (Míg a másik, a korban az Igaz Kereszttel váltakozó elnevezés, a Papagájok Földje azt érzékelteti, hogy ettől a búbajos vidéktől a portugálok nem sok gazdasági hasznot reméltek.)

A partvidéket lakó tupinambák szelídségükkel és bibliai ártatlanságukkal szinte elképesztették a partra szálló portugálokat, köztük Ayres Corrêa kereskedelmi megbízott költői lelkületű titkárát. „Mezítelenül járnak, semmiféle ruhanemű nem takarja őket. Nem tulajdonítanak annak jelentőséget, ha eltakarják, vagy ha látni engedik szemérmüket, és oly ártatlanként a kérdést illetően, mintha csak arról lenne szó, hogy megmutatják-e orcájukat”¹⁵ – írja uralkodójának a meghökkent Pêro Vaz de Caminha. Az indiánok mindvégig jóindulatú kíváncsisággal figyelték a keresztény

¹⁴ A levél keletkezéstörténetéről ld. João Fernando de ALMEIDA PRADO: *Pêro Vaz de Caminha. A Carta*, Rio de Janeiro, Livraria Agir Editora, 1965.

¹⁵ Pêro Vaz de CAMINHA: „Levél Brazília felfedezéséről”, ford. Bernát Éva. In RÁKÓCZI István: i. m. 249–253; 250.

liturgiát, a parton celebrált mise után többen közülük önfeledt táncra perdültek. „Amíg részt vettünk a misén és a prédikáción, a parton majdnem ugyanannyi ember gyűlt össze, akiknek tetszett mindez, és minket nézve leültek ott. Minekutána vége lett a misének, és mi elhelyezkedtünk a prédikációhoz, közülük többen felálltak, s tülkön vagy kürtön játszottak, elkezdtek táncolni és ugrálni egy darabig...” Apénteki körmeneten, keresztállításkor az indiánok, „mikor meglátták, hogy így jövünk, néhányan beálltak a kereszt alá, hogy segítsenek cipelni”. Nemcsak az indiánok – vélelmezett – „vallásos jámborsága”, keresztény hit iránti nyitottsága gyakorolt mély hatást a portugálokra, hanem empátiáról tanúskodó, egyszerű emberi gesztusaik is. Mielőtt Cabral flottája vitorlát bontott volna, hogy továbbinduljon Indiába, két elítéltet (a portugálok minden expedícióra vittek elítélteket magukkal mint könnyen feláldozható fogyóeszközöket) otthagytak a parton. A hajósok még látták, hogy a tupinambák körbeveszik és vigasztalgatják őket. Ezek a partszakaszt benépesítő, Pêro Vaz de Caminha által oly nagy rokonszenvvel bemutatott indiánok könnyen előképül szolgálhattak a „nemes vadember” mítoszához. Indiánok és fehérék érzelmes találkozása – a trópusi színpompa és hozzá persze a szexuális töltésű „paradicsomi bódulat”, vagyis az indián nők a jezsuiták által gyakran kárhozottat „bujasága”, mely szinte „lépre csalta” a portugál hajósokat – többször is felidéződik Gilberto Freyre a brazil nemzettudatot meghatározó alapművében, az *Udvarház és szolgaszállás*ban,¹⁶ mint a „többfajú”, kevert nemzet, Brazília egyik alapmítosza. Gilbero Freyre, a nagy szociológus, a *democracia racial* eszményének kidolgozója¹⁷ híres művében a brazil fajkeveredés ünnepi nyitányaként említi fel az indiánok és portugálok első találkozásait felidéző beszámolókat. A fajkeveredés, melyet a szépirói tehetséggel megáldott Freyre sokkal békésebbnek és természetesebbnek mutatott be, mint amilyen lehetett valójában,¹⁸ hozzájárult a brazil egyediség eszményéhez – talán ahhoz is, hogy Brazília, ez a kontinensnyi ország felívelő korszakaiban az emberi történelem beteljesítőjeként tekintsen önmagára,¹⁹ és hogy sok csodálójja a „jövő országaként” ünnepelje.²⁰

Ám végül mégsem ez a Luís Cruls vezette bizottság által is javasolt, bibliai ihletésű Vera Cruz lett az új főváros hivatalos neve, hanem a Bonifácio de Andrada

¹⁶ Gilberto FREYRE: *Udvarház és szolgaszállás. A brazil család a patriarchális gazdasági rendszerben*, ford. S. Tóth Eszter, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

¹⁷ Minderről ld. Peter BURKE: „Gilberto Freyre e a nova história”, *Tempo Social*, IX., 1997/2, 1–12; Joaquim FALCÃO – Rosa Maria Barboza de ARAÚJO (szerk.): *O Imperador das Ideias: Gilberto Freyre em Questão*, Rio de Janeiro, UniverCidade, 2001; Maria Lúcia PALLARES – Peter BURKE: *Gilberto Freyre: Um Vitoriano nos Trópicos*, São Paulo, UNESP, 2005.

¹⁸ Freyre írói érdemeiről, az egész művét belengő „érzékeny nosztalgiáról” ld. BÁNKI (2014): 44–51.

¹⁹ Demétrio MAGNOLI: *O corpo da pátria: imaginação geográfica e política externa no Brasil, 1808–1912*, São Paulo, Editora da Universidade do Estado de São Paulo, 1997.

²⁰ Ezt a mitikus felfogást tükrözi Stefan Zweig 1941-es regényes útleírásának címe is: *Brasilien – Ein Land der Zukunft*. Magyarul *A jövő országa, Brazília* címmel jelent meg. (Ford. Halász Gyula, Béta, Budapest, 1944.)

e Silva által is javasolt Brasília.²¹ A fővárost felépítő kommunista építészek – Lúcio Costa, Oscar Niemeyer vagy akár a neves tájépítész, Karl Marx távoli rokona, Roberto Burle Marx – nyilvánvalóan nem rokonszenveztek egy ennyire bibliai ihletésű névvel. (Amellett, hogy számtalan Vera Cruz, Veracruz található Latin-Amerikában.) De tény, hogy a két név misztikus „üzenete” némiképp összecseng.

A Brasília (magyarul Brazíliaváros) név persze az Igaz Keresztnél, a Vera Cruznál is nyilvánvalóbb módon képes érzékeltetni az ország „brazilságát”. Sokan úgy vélik, hogy az ország Brazília első exportcikkéről, egy színezékanyagul szolgáló vöröses fajtáról kapta a nevét (a *braso* izzót jelent portugálul), ám tulajdonképpen ez a név sem mentes a spirituális utalásoktól – és lehet, hogy semmi köze nincs a festékanyaghoz és a brazílfához. Az 1380-as ún. katalán térképen az Elveszett szigeteknek keresztelt Azori-szigetek között már szerepel egy Brazil nevű rejtélyes sziget,²² melynek megtalálását a regényes középkori képzelet a földi paradicsomot kereső Szent Brendan tengeri vándorlásával kapcsolta össze. Persze kevésbé valószínű, hogy a földi paradicsomot kereső, a későbbi lovagregény-olvasók, csodás útleírás-szerzők és a korai felfedezők képzeletét megragadó ír szerzetesek valaha eljutottak Amerikába. Hihetőbb, hogy a felfedezők egy fantasztikus útleírásban szereplő boldogságsziget nevét adták ennek az Atlanti-óceán partján elterülő, gyönyörű, de értéktelennek hitt földdarabnak. Ez a név is érzékelteti Brazíliának, a későbbi „jövő országának” a XVI. században elkezdődődő kultuszát. Brazília nemcsak egy „igazabb” kereszténység földje, hanem egy Európánál is vonzóbb, „igazabb” haza, vagyis az ígért földje minden értelemben. Az Igaz Kereszt és Brasília nevek által sugallt elképzelések mind az európai késő középkorban vagy reneszánszban, a késő középkori és kora újkori ezoterikus gondolkodásban gyökereznek.

Természetesen ahogy Vera Cruz, úgy ez sem volt mentes a messianisztikus komponensektől. Ezt a portugál nyelvterületen oly nagy hatású *sebastianismo*²³ teóriáját kidolgozó vagy inkább csak továbbfejlesztő Antônio Vieira atya életműve²⁴ is

²¹ GUTEMBERG – ARAÚJO – GUIMARÃES – LEDO: i. m.

²² RÁKÓCZI: i. m. 74–75.

²³ A portugál történelmet és nemzettudatot meghatározó messianisztikus eszmerendszer, mely szerint a fiatalon elhunyt (tulajdonképpen az Alcácer Quibir-i csatában 1578-ban nyomtalanul eltűnt) Sebestyén király visszatér a népéhez, amit a nemzet „ébredése” (Antônio Vieiránál az Ötödik Birodalom) követ. A mítosz bámulatos vonása, hogy a barokk kor után nemcsak a folklórt, hanem a XX. századi portugál irodalmat (ld. Fernando Pessoa *Mensagem* c. verseskötetét) is megihleti. A mítosz a portugál posztmodernben is meghatározó, erről ld. Urbán Bálint 2017-ben az ELTE-n megvédett doktori disszertációját. (URBÁN Bálint: A reinterpretação e a reescrita do mito de D. Sebastião na ficção pós-25 de Abril, edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/34201?show=full, letöltés: 2024. X. 15.)

²⁴ Antônio Vieira (1608–1697) tulajdonképpen Lisszabonban született, és csak hétesztendőskorában került Brazíliába. Részt vett a Brazil Kereskedelmi Társaság létrehozásában, majd diplomataként Angliába, Hollandiába, Franciaországba látogatott. Szenzációszámba menő pamfletjeivel és szenvedélyes hangú prédikációival sok ellenséget és barátot szerzett. Harcolt a zsidó és muzulmán származású újkeresztényeket üldöző portugál inkvizíció ellen, Brazíliába visszatérve pedig az indiánok és fekete rabszolgák jogaiért küzdött. Az újkeresztények és végső soron az egész zsidóság kereszténységbe történő fokozatos integrációját feltétel nélkül támogatta, A zsidósághoz való viszonya különösen

bizonyítja. A roppant tehetséges és sokoldalú brazil jezsuita, Antônio Vieira Ötödik Birodalommal kapcsolatos prófeciáiban (mely szerint a Dániel könyvében szereplő asszír-káldeus, perzsa, görög, római birodalom után az univerzalizmust és világ-békét, a népek békés egyesülését elhozó portugál világuralom, egyfajta portugál vezetéssel megvalósuló egyetemes keresztény monarchia ideje jön el) kitüntetett szerepet szán az emberi együttélés normáit újraértelmező posztkoloniális politikának és benne természetesen az új ígéret földjének, Brazíliának. Antônio Vieira nemcsak magasröptű próféta és látnok volt, hanem a bennszülött nyelveket, emellett még a gyarmati kereskedelem és az adminisztráció minden csínját-bínját ismerő gyakorlatias társadalmi reformer is (nagy szerepe volt pl. a Holland Nyugat-Indiai Társaság mintájára létrehozott Companhia Geral do Comércio do Brasil, a Brazíliai Általános Kereskedelmi Társaság létrehozásában), hosszú élete során számtalanszor összetűzésbe került a korrupt gyarmati adminisztrációval vagy a rabszolgákat kizsákmányoló cukormalom-tulajdonosokkal. Persze Vieira korában, a XVII. században Brazília már nem egzotikus, csupán az Indiába vezető út szempontjából jelentős földdarab („feltételes megálló”), hanem igazi „cukorbirodalom”, a kicsiny, az európai politikában is egyre inkább háttérbe szoruló Portugália gazdaságilag is legfontosabb gyarmata.

Brazília a XIX. században is az „álmok országa”, az ezoterikus prófeciák kitüntetett terepe. A kontinensnyi ország egyik legfontosabb védőszentje, a torinói Don Bosco életében soha be nem tette a lábát Latin-Amerika földjére. Ám egyik nevezetes víziójában megpillantotta a brazil fennsík, a Planalto helyén az új Kánaánt, és ott az Új Jeruzsálemet, az emberiség jövőendő spirituális központját.²⁵ A torinói szent nevezetes látomása hozzájárult a „Brazília, a remény birodalma” koncepciójához²⁶ és a latin-amerikai különutasság üdvtörténeti felfogásához. Nem véletlen hát, hogy az új főváros első, szakrális épülete a parányi Don Bosco-kápolna volt. És mintha a város hú maradt volna a nevébe rejtett ígérethez: ez a Don Bosco és mások megálmodta Új Jeruzsálem azóta is számos kinyilatkoztatás színhelye, megannyi szekta, sőt új vallás bölcsője.²⁷

De Brazíliavárost persze nem keresztény látnokok, hanem kommunista építésszek tervezték. A mélységesen baloldali államelnök, Juscelino Kubitschek egy radikálisan baloldali várostervezőt, Lúcio Costát bízott meg a városkép kialakításával,

.....
 érdekes (mint az közismert, állást foglalt pl. a Brazíliában megtalálni vélt „tíz elveszett törzs” kapcsán is.) Vieirát többen a politikai cionizmus egyik előfutárának tekintik (Claude B. STUCZYNSKI: „The Jesuit Antônio Vieira on Paul’s Judeo-Gentile Universalism and Jewish Resiliency”, *Journal of Jesuit Studies* VIII/II, 2021, 2, 250–275). Antônio Vieiráról még: Thomas M. COHEN: *The Fire of Tongues: Antônio Vieira and the Missionary Church in Brazil and Portugal*, Stanford, Stanford University Press, 1998; Ronaldo VAINFAS: *Antônio Vieira: Jesuíta do rei*, São Paulo, Companhia das Letras, 2011.

²⁵ Demétrio MAGNOLI: i. m.; Tiago MENDES: *Um sonho profético de Dom Bosco, in Católica*, 1995, ucb2. catolica.edu.br/portal/noticias/um-sonho-profetico-de-dom-bosco/ Letöltés. 2024. X. 26.

²⁶ Ezt a mitikus felfogást tükrözi Stefan Zweig említett regényes útleírásának címe is.

²⁷ Deis SIQUEIRA: „Novas religiosidades na capital do Brasil”. *Tempo Social*, São Paulo, XIV, 2002, 5, 177–197.

Burle Marxot a táj átformálásával és az ifjú Oscar Niemeyert, egy hithű kommunisztát a reprezentatív főépületek megalkotásával. A rekordsebességgel felhúzott, 1960. április 21-én már fel is avatott Brazíliaváros tehát egy, a technikai és társadalmi haladásban mélyen hívó államelnök és néhány baloldali építész közös álma – amely természetesen a városnévhez tapadó jelentésekkel is kezdeni próbál valamit.

És mintha ezek a középkorból és reneszánszból örökölt eszmék erősebbek lettek volna, mint az építők álmai és meggyőződése. Pedig a várostervezők egy, a latin-amerikai habitustól idegen munka- és időbeosztást is megpróbáltak a lakókra erőltetni. Elszeparált blokkok és szuperblokkok, kevés közösségi tér, gyatra tömegközlekedés – mintha a tervezők mindenféle öncélú sétafikálást lehetetlenné próbáltak volna tenni. Az új főváros – ellentétben más, organikus kialakult mediterrán városokkal – nem egy elevenen lüktető, számos spontán találkozást és kapcsolódási pontot létrehozó polisz.²⁸ A munkások, a szolgáltatásban dolgozók, a brazíliavárosi proletariátus a szuperblokkok közt terpeszkedő bódévárosokból járnak be dolgozni. Politikai, társadalmi értelemben Brazíliaváros nagyszabású kudarc – hű leképezője az egyre elviselhetetlenebb társadalmi különbségeknek. A társadalmi válság mértékét mutatja a bűnözés is. A don Bosco megálmodta „Új Jeruzsálem” társadalmilag elkülönülő szektorait nem az ide-oda sétafikáló emberek, hanem – akárcsak egy barokk nagyvárost – a város minden szegletét átjáró remény és bűnözés, hit és bűn köti össze.

Ám ez a sokak szerint élehetetlen panelrengeteg mégiscsak a nyugati kereszténység „fővárosára”, Rómára emlékeztet. A brazíliavárosi sugárutak rendszere, a Plano Piloto, a repülőgépre, pillangóra vagy keresztre emlékeztető városterv is az olasz reneszánsz (vagy a Mussolini-féle) „tökéletes városokra” jellemző rendet, szimmetriát sugall.²⁹ Hiszen Brazíliaváros, mint arra már többször utaltunk, nemcsak a szocializmus, hanem a kereszténység beteljesítőjeként is tekint önmagára.³⁰ Eszerint a kommunizmus is csak a kereszténység egy történelmi korszaka, ahogy a királyság volt a XVII. században, Antônio Vieira korában.

Döbbenetes, hogy a magát egész életében hithű kommunistának valló építész, Oscar Niemeyer brazíliavárosi középületei közül a katedrális a legismertebb.³¹ Mintha a városnév, a városnévbe (városnevekbe) rejtett misztikus ígéret, messianisztikus remény minden más jövőképet magába olvasztana vagy megsemmisítene.

²⁸ Marcel BURSZTYN – Carlos Henrique ARAÚJO: *Da utopia à exclusão: vivendo nas ruas em Brasília*, Geneva, Labor et Fides, 1997, 26–31.

²⁹ A reneszánsz „tökéletes városokról” ld. HAJNÓCZY Gábor: *Az ideális város a reneszánszban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994; FÖLDÉNYI F. László: *Az eleven balál terei*, Budapest, Jelenkor, 2018.

³⁰ BURSZTYN – ARAÚJO: i. m.

³¹ BÁNKI ÉVA: „Szakralitás és kommunista eszmeiség a brazil templomépítészetben.” *Orpheus Noster*, XV, 2023, I, 71–83.

Bibliográfia

- J. F. de ALMEIDA PRADO: *Pêro Vaz de Caminha. A Carta*, Rio de Janeiro, Livraria Agir Editora, 1965.
- J. ALVES GASPAR: „The Planisphere of Juan de la Cosa (1500)”. *Terrae Incognitae*, Vol. 49, 2017, 1, 68–88.
- BÁNKI É.: „»Elevenünkbe vág ez a múltba merülés«” – A társadalomleírás esztétikum: Gilberto Freyre, a szociográfus.” In *Orpheus Noster*, 2014/1, 44–51.
- BÁNKI É.: „Szakralitás és kommunista eszmeiség a brazil templomépítészetben.” *Orpheus Noster*, XV, 2023, 1, 71–83.
- J. de BARROS: *Décadas da Ásia*, Universidade da Amazonia. alvarovelho.net/images/patrono/barros.pdf (Letöltés: 2024. X. 14.)
- P. BURKE: „Gilberto Freyre e a nova história.” *Tempo Social*, IX., 1997/2, 1–12.
- M. BURSZTYN – C. Henrique ARAÚJO: *Da utopia à exclusão: vivendo nas ruas em Brasília*, Geneva, Labor et Fides, 1997, 26–31.
- P. V. de CAMINHA: „Levél Brazília felfedezéséről”. (Ford. Bernát Éva.) In RÁKÓCZI István: *Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században*, Budapest, Mundus, 2006, 249–253.
- T. M. COHEN: *The Fire of Tongues: Antônio Vieira and the Missionary Church in Brazil and Portugal*, Stanford, Stanford University Press, 1998.
- J. CORTESÃO: *A política de sigilo nos descobrimentos nos tempos do Infante D. Henrique e de D. João*, Lisboa, Coleção Henricina, 1960.
- R. CROWLEY: *Hódítók. Hogyan kovácsolta össze Portugália a történelem első tengeri világbirodalmát?*, ford. Hegedűs Péter, Budapest, Park Kiadó, 2021.
- J. FALÇÃO – R. M. B. de ARAÚJO (szerk.): *O Imperador das Ideias: Gilberto Freyre em Questão*, Rio de Janeiro, UniverCidade, 2001.
- M. FERNANDES COSTA: *O Descobrimento da America e o Tratado de Tordesilhas*, Lisboa, Biblioteca Breve, 1980.
- M. L. FERRAZ DE OLIVEIRA SILVA SANTOS: „A onomástica, o indivíduo e o grupo.” In *Arquipélago. História*, Universidade dos Açores, 2003, VII, 229–242.
- R. FONTANA: *Francesco Tosi Colombina*, Brasília, Charbel, 2004.
- FÖLDÉNYI F. L.: *Az eleven halál terei*, Budapest, Jelenkor, 2018.
- G. FREYRE: *Udvarház és szolgaszállás. A brazil család a patriarchális gazdasági rendszerben*, ford. S. Tóth Eszter, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- C. GUTEMBERG – M. ARAÚJO – L. GUIMARÃES – R. LEDO: *Brasília... Em 300 questões*, Brasília, Edições Dédalo, 2002.
- HAJNÓCZY G.: *Az ideális város a reneszánszban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- M. J. M. MADEIRA D’ASCENÇÃO: „A referencialização identifi cativa da personagem anónima na narrativa ficcional de José Régio.” In *Pensardiverso: Revista de Estudos Lusófonos*, Funchal, Universidade da Madeira, CIERL, 2018, VI, 60–69.

- A. MONNER SANS: „De aventuras, azares, amores y taumaturgias – la subversión genérica como estrategia narrativa en „Todos los nombres” In *Colóquio: Letras*, 1999, N°. 151–152, 441–452.
- T. MENDES: *Um sonho profético de Dom Bosco*, in *Católica*, 1995. ucb2.catolica.edu.br/portal/noticias/um-sonho-profetico-de-dom-bosco/ (Letöltés. 2024. X. 26.)
- PÁL F.: *Saramago-olvasatok. Kísérlet José Saramago regényeinek befogadásszempontú elemzésére és az olvasói befogadás lehetőségeinek vizsgálatára*, Equinter, Budapest, 2014.
- M. L. PALLARES – P. BURKE: *Gilberto Freyre: Um Vitoriano nos Trópicos*, São Paulo, UNESP, 2005.
- RÁKÓCZI I.: *Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században*, Budapest, Mundus, 2006.
- D. SIQUEIRA: „Novas religiosidades na capital do Brasil.” In *Tempo Social*, São Paulo, XIV, 2002, 5, 177–197.
- C. B. STUCZYNSKI: „The Jesuit Antônio Vieira on Paul’s Judeo-Gentile Universalism and Jewish Resiliency.” *Journal of Jesuit Studies*, VIII/II, 2021, 2, 250–275.
- URBÁN B.: *A reinterpretação e a reescrita do mito de D. Sebastião na ficção pós-25 de Abril*, edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/34201?show=full (Letöltés: 2024. X. 15.)
- R. VAINFAS: *Antônio Vieira: Jesuíta do rei*, São Paulo, Companhia das Letras, 2011.
- S. ZWEIG: *A jövő országa, Brazília*, ford. Halász Gyula, Béta, Budapest, 1944.

Rezümé

A portugál nyelvű irodalmakat ismerők jól tudják, hogy a tulajdonnevek milyen nagy szerepet játszanak a portugál nyelvterületen élők gondolkodásában és hagyománytudatában. A XVIII. század óta tervezett, de a csak a XX. század derekán a Planaltón megépült brazil főváros neve még a múlt század ötvenes éveiben, az alapkö ünnepélyes letétele idején sem dőlt el. Eszmetörténeti cikkében Bánki Éva a különféle – tulajdonképp mind a XVI. századból, a felfedezések korából eredeztethető – névvariánsok (Brasília, Vera Cruz) által sugallt ideológiai tartalmakat, az egyes tulajdonneveket övező, történelmileg is változó képzettársításokat igyekszik kibontani, bemutatva azt is, hogy ezek a nevekben rejtett vágyképek és ideológiai üzenetek hogyan formálták a barokk kori, a XIX. század végi és a mai Brazília jövőképét és kiválasztottságtudatát, ahogy a sokak által csúfos kudarcnak vagy éppenséggel fenomenális építészeti remekműnek tekintett Brasília/Brazíliaváros topográfiáját, építészeti arculatát, sajátos „mitológiáját”.

Kulcsszavak: gyarmatosítás, felfedezések, névadás, építészet, tökéletes város, Ötödik birodalom, sebastianismo

*Abstract**The Proper Noun as History – The Exploration(s) of Brazil*

Those familiar with Portuguese literature are acutely aware of what a prominent role proper nouns play in the way people living in Portuguese-speaking areas think, as well as how they approach their traditions. The Brazilian capital had been planned since the 18th century, but was only built in the mid-20th century. Even during the 1950s, when the foundation stone was ceremoniously laid down, its name had not yet been decided upon. In her article discussing intellectual history, Éva Bánki aims to uncover the ideological subtext and historical beliefs contained within the different name variants (Brasília, Vera Cruz) originating from the 16th century, the Age of Exploration. Furthermore, she unveils the manner in which these hidden wishes and ideological messages influenced Brazil's vision of the future and concept of being chosen in the Baroque, the late 19th century and today. Moreover, the topography, architectural image and unique 'mythology' of Brasília—a city considered by many to be an atrocious failure and yet a phenomenal masterpiece of architecture by others—is also discussed by the author.

Keywords: colonization, geographical exploration, eponymy, architecture, the Ideal City, the Fifth Empire, Sebastianism